

MÂTÜRÎDÎ KELÂM DÜŞÜNÇESİNE BİR KATKI: ALÂÜDDİN EL-ÜSMENDÎ'DE İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜ

A Contribution to Mâtürîdî Kalam Thought: 'Alâ' al-Dîn al-Usmandî on Human Freedom

Halil ÖZTÜRK

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kalam, Yozgat, Türkiye.
Assoc Prof., Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department
of Kalam, Yozgat, Türkiye.

halil.ozturk@yobu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8356-6357

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 1 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December 2024

Cilt / Volume: 26 **Sayfa / Pages:** 67-100

Atıf / Citation: Öztürk, Halil. "Mâtürîdî Kelâm Düşüncesine Bir Katkı: Alâüddin el-Üsmendî'de İnsan Özgürlüğü [A Contribution to Mâtürîdî Kalam Thought: 'Alâ' al-Dîn al-Usmandî on Human Freedom]". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]* 26 (Aralık / December 2024): 67-100

<https://doi.org/10.51553/bozifder.1526308>

Etik Beyan/ Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Halil ÖZTÜRK**).

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz

İslam'ın temel esası olan inanç ilkelerinin doğru bir biçimde anlaşılması, anlatılması, inananları tarafından benimsenmesini sağlamayı ve bu inanca karşı yapılacak saldırıları bertaraf etmeyi amaç edinen ilim dalının adı Kelâm'dır. Kelâm ilmi hicri 2. asrın sonlarından itibaren teşekkül etmesiyle birlikte bu ilim dalı içerisinde pek çok düşünce ekolü ortaya çıkmıştır. Kelâm düşünce tarihinde ortaya çıkan bu ekollerden birisi de Mâtürîdîliktir. Mâtürîdîlik çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Semerkand bölgesinde ortaya çıkan bir düşünce ekolüdür. Semerkand bölgesi özellikle felsefi ve kelâmî düşüncelerin mümbit olduğu bir coğrafya olması yönüyle diğer bölgelere göre ön plana çıkmaktadır. Bu felsefi ve kelâmî düşünsel yapının Mâtürîdîlik ekolünün karakterinde etkili olması kaçınılmazdır. Aynı zamanda fikri arka planında Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) düşüncelerine de dayanmakla birlikte epistemolojik, teolojik ve felsefi olarak Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) oluşturmuş olduğu yapıdır. Mâtürîdîliğin geliştirilmesi noktasında hiç şüphesiz Mâtürîdî'den sonra gelen ve onun sistemini takip eden pek çok öğrencisi ve müntesibi olmuştur. Bunlar arasında Mâtürîdî gibi Semerkand bölgesinde yaşamış, Mâtürîdî kelâm düşüncesine *Lübâbü'l-kelâm* adıyla müstakil bir eser yazarak katkıda bulunan ve bu düşüncenin hicri 6. miladi 12. yüzyılda savunusunu yapan Alâüddîn el-Üsmendî (ö. 552/1157) yer almıştır. Üsmendî, Mâtürîdî kelâm düşüncesinin temel dayanaklarını referans alarak İslam dininin inançla ilgili doğru anlaşılma ve savunusunun Mâtürîdî anlayış temelli olabileceğini ispatlamaya çalışmış bir kelâm âlimidir. Bu çalışmada onun insan özgürlüğünü temellendirmede Allah-insan iletişimini ön plana çıkaran yaklaşımı ve naklî-akli bir teoloji ortaya koyması irdelenmiştir. Üsmendî insanın özgürlüğünü, sınırlarını, gücünü ele alırken kelâmî terminolojide sıkça kullanılan irade, bilgi, kudret, fiil, halk, kesb, istitâat, teklif, tevellüd, kader, kaza gibi kavramları merkeze almak suretiyle izah etmeye çalışmıştır. Özellikle bu hususta Cebriyye ve Mu'tezile ile tartışmalara girmiş ancak düşünce planında rakip olarak Mu'tezile'yi almış, eleştirilerini onlara yapmıştır. Bunun temel sebebi ise, Mu'tezile'nin, insanı, fiillerinin yapıcısı, icat edeni olarak kabul edip Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğundan bahseden ayetin kapsamından insan fiillerini istisna tutması gerek Sünnî düşüncenin gerekse Üsmendî'nin kabul etmediği bir durumdur. Üsmendî'nin Mu'tezile'yi merkeze alarak insan özgürlüğünü temellendirme yaklaşımı mezhebin kurucusu Mâtürîdî'nin de uyguladığı bir metottur. Bu da Üsmendî'nin bu meseleyi izah etme ve ortaya çıkan problemleri çözüme kavuşturma noktasında karşılaştırmalı bir yöntemi uygulamasını gerekli kılmıştır. Gerek Sünnî düşünceye ait diğer kaynaklar gerekse Mu'tezile kelâm âlimlerinin yazdığı eserlere de referanslarda bulunulmak suretiyle konunun anlaşılabilirliği ve eleştirilerin tutarlılığı sağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdîlik, Alâüddîn el-Üsmendî, İnsan, Özgürlük, Fiil.

Abstract

The field of knowledge aimed at ensuring that the fundamental principles of Islamic belief are correctly understood, explained, adopted by believers, and that attacks against this belief are repelled, is called Kalam. With the formation of the Kalam discipline towards the end of the 2nd Hijri century many different schools of thought emerged within this field. One of these schools of thought that emerged in the history of Kalam is Mâtürîdism. Mâtürîdism is a school of thought that originated in the Samarkand region, predominantly populated by Turks. The Samarkand region stands out compared to other areas due to its role as a fertile ground for philosophical and theological thoughts. It is inevitable that this philosophical and theological intellectual structure

has influenced the character of the Māturīdī school. With this, at the same time, it is based on the thoughts of Abū Ḥanafī (d. 150/767) in its intellectual background, it is a structure developed epistemologically, theologically, and philosophically by Abū Mansūr al-Māturīdī (d. 333/944). In the development of this structure, there is no doubt that many of Māturīdī's students and followers who came after him played a significant role in following and expanding his system. Among these was 'Alā' al-Dīn al-Usmānī (d. 552/1157), who, like Māturīdī, lived in the Samarkand region, who contributed to Māturīdī's Kalam thought by writing an independent work titled *Lubāb al-Kalām* and defended this thought in the 6th Hijri century, 12th century CE. Usmandī is a Kalam scholar who attempted to prove that the correct understanding and defense of Islamic faith could be based on the Māturīdī perspective by referencing the fundamental principles of Māturīdī's Kalam thought. In this study, his approach that emphasizes the relationship between Allah and humans in grounding human freedom, as well as his development of a theology that combines textual and rational elements has been examined. In addressing human freedom, its limits, its power, Usmandī tried to explain these concepts by focusing on key terms commonly used in Kalam terminology, such as will, knowledge, power, action, creation, acquisition, ability, responsibility, origin, fate, and divine decree. Particularly in this matter he engaged in debates with the Jabriyyah and Mu'tazilah but considered the Mu'tazilah as his main rival, directed his criticism towards them. The main reason for this is that the Mu'tazilah belief is that humans are the creators of their actions and thus exclude human actions from the scope of the Qur'ānic verse stating that Allah is the creator of everything is a situation that neither Sunni thought nor Usmandī accepts. Usmandī's approach to grounding human freedom by centring on the Mu'tazilah is a method also employed by the founder of the school, Māturīdī. This has necessitated that Usmandī apply a comparative method in explaining the issue and resolving the resulting problems. Both references to other sources of Sunni thought and works by the Mu'tazilah Kalam scholars have been used to ensure the clarity of the topic and the consistency of the criticisms.

Keywords: Kalam, Māturīdism, 'Alā' al-Dīn al-Usmānī, Human, Freedom, Action.

Giriş

İnsanın eylemlerinde sorumluluğu ve özgürlüğü meselesi sadece kelâmın ilgilendiği bir alan olmayıp hukuk ve felsefe de bu konu üzerinde durmaktadır. Hukukçular sorumluluk kavramına sosyal düzeni sağlama açısından yaklaşırken, felsefeciler ise insanın eylemlerinden hareketle toplumsal ve ahlaki sorumluluğun olup olmadığını ispatlama noktasından hareket etmektedir. İslam kelâmında insanın sorumluluğu ele alınırken sadece gücü, iradesi, bilgisi gibi hususlar değil, aynı zamanda Allah'ın ezeli bilgisi, kudreti ve iradesi de göz önünde bulundurulmaktadır. Bu mesele sadece insan merkezli ele alınabilecek müstakil bir konu olmayıp Allah inancıyla da ilişkilidir. Başta Allah inancı olmakla birlikte, insanın yapısı, imkânları ve sınırlarıyla birlikte ele alınmalıdır. “Mutlak bilgi, kud-

ret ve irade sahibi Allah karşısında insanın durumu ve imkânları nedir?”, “Özgür ise özgürlüğünün boyutu nasıldır?”, “Eylemlerini meydana getirirken iradesinin ve kudretinin etkisinin sınırı nerede başlayıp nerede bitmektedir?”, “Gücünü aşan durumlarda sorumlu tutulabilir mi?”, “İnsanı fiillerinde tek başına bağımsız düşünebilir miyiz?” şeklindeki sorular kelâmcıların insan sorumluluğuna dair bakış açılarını belirlemektedir. Diğer bir tabirle kelâmcıların Allah ve insan tasavvuru, insan sorumluluğunu temellendirmeye yönelik bakış açılarını da ortaya koymaktadır.¹

İnsana verilen pek çok nimet bulunmakla birlikte belki de bunlar içerisinde nimetlerin en değerlisi ve yücresi özgürlük, acıların en kötüsü ise baskı altında bulunmak suretiyle bastırılmışlıktır. Bu noktadan hareket edildiğinde hiçbir şey, insanı, özgürlüğü elinden alınarak şahsiyeti ayaklar altına alınmasından, kendisini daha güçlü bir şeyin karşısında boyun eğmiş hissetmesinden ve sorgusuz bir biçimde mutlak teslimiyet göstermesinden ruhen daha fazla çökertemez.²

İslam düşünce tarihinde insanın eylemlerini özgür iradesiyle hür olarak yapıp yapamadığı meselesinin çözümü noktasında genel olarak üç anlayışın ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bunlar Cebri, Mu‘tezilî ve Sünnî anlayışlardır. Bu anlayışların ortaya çıkmasındaki etkenlerin en başında Kur’ân ve hadisler gelmektedir. Kur’ân’da ilk bakışta insanın seçme/ihtiyar ve yapma gücünü yok sayan, insanın, Allah’ın ezeli bilgisi, iradesi ve kudretiyle takdir ettiği hayatı yaşamak zorunda olduğunu hissettiren ayetler vardır.³ Aynı şekilde cebri ifade eden hadisler de mevcuttur.⁴ Bu tür ayetleri ve hadisleri kendisine referans olarak alan Cebriyye/Cehmiyye, insanın hiçbir şeye gücünün yetmeyeceğini, fiillerinde

¹ Mahmut Ay, “Eş’arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 91-92; Cağfer Karadaş, *Kaderin Sırrını Anlamak* (Ankara: Otto Yayınları, 2018), 121.

² Murtaza Mutahhari, *İnsan ve Kader* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016), 29.

³ İnsanın iradesi olmadığı ve mecburiyet altında olduğunu çağrıştıran ayetlere örnekler: Âl-i İmrân 3/154; el-En’âm 6/35, 59, 125; el-Enfâl 8/17; Yûnus 10/100; İbrâhîm 14/4; el-Kehf 18/23-24; el-Kasas 28/68, es-Secde 32/13; es-Sâffât 37/96; eş-Şûrâ 42/49-50; el-Kamer 54/49; el-Hadîd 57/22; el-Müddessir 74/31; el-İnsân 76/29-30.

⁴ Cebri ifade eden hadislere örnek olarak Müslim’de geçen şu rivayeti verebiliriz: “Ebedî saadete eren annesinin karnında mü’min diye yazılan kimsedir. Bedbaht da annesinin karnında bedbaht yazılandır.” (Müslim, “Kader”, 1). Benzer hadisler için bk. Mâlik, *Muvatta’*, “Kader”, 3; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 16.

özgür olmayıp irade, kudret ve ihtiyara sahip olmadığını fikrî anlamda savunan bir anlayış olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu anlayışta Allah'ın dışında kimsenin fiili yoktur. Gerçek fail O'dur. "Güneş doğdu.", "Yağmur yağdı.", "Ağaç meyvelendi.", "Su aktı.", "Rüzgâr esti." örneklerinde olduğu gibi fiilin tabiattaki nesnelere izafe edilmesi mecazen olup, doğma, yağma, meyve verme, akma ve esme fiillerini asıl meydana getiren Allah'tır. İnsanın fiilleri de aynı türden olup hakikatte bunların insana nispeti imkânsızdır. İnsan fiillere mekân olduğu için mecazen kendisine nispet edilir.⁵Bu açıklamalardan yola çıkıldığında Abdülkerim eş-Şehristânî'nin de (ö. 548/1153) ifade ettiği gibi cebir, kullun işlediği fiille ilişkisini reddedip, o fiili Allah'a verme anlamına gelmektedir. Bütün fiiller zorunlu olarak meydana geliyor ve insan sadece fiillere mekân oluyorsa sevap ve cezanın da sorumluluğun da zorla olduğu ortaya çıkmaktadır.⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî de (ö. 333/944) cebri düşüncüyü benimseyen kişilerin gerçek anlamda kendilerinden söz ve fiilleri nefyettiklerini ve böylece fikir beyan etme durumunun ortadan kalktığını belirtir. Yani söz ve eyleme sahip olmayan insanın fikrinin olmayacağını, bu tür fikirleri ortaya koyup savunan insanlarla da tartışma yapmanın anlamsızlığını söylemektedir.⁷

Cebri anlayışta Allah'ın yapıp ettiklerinden başka evrende hiçbir fiil yoktur. Mutlak güç sahibi olan O'dur. O'nun eylemlerinin tamamı iyidir. İnsanın yapmadığı fiilin sonucunda da olsa sevap veya cezaya çarptırılması Allah öyle belirlediği için adaletlidir. Çünkü O, mülkün sahibi olup insan da O'nun mülküdür, mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunma yetkisi de O'nundur. İnsanın iradesini yok sayarak tabiattaki iradesiz diğer varlıklarla eşitleme anlamına gelen bu anlayışta, insana veri-

⁵ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri-*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019), 404; Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 324.

⁶ Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekil (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1386/1968), 1/85-86.

⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid-Açıklamalı Tercüme-*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2016), 346.

len fitrat, akıl, peygamber, vahiy, tabiattaki işaretler, tevfiik, hidayet, ilham ve melek gibi imkânlar tamamen yok sayılmaktadır.

Cebriyyeci anlayışın aksi yönünde yer alan Mu'tezilî anlayışta ise fiilleri tamamen insana nispet eden, iradeli varlık olarak yaptıklarının sonucuna katlanacak bir insan tasavvuru ortaya konulmaktadır. Mu'tezile, görüşlerini temellendirmek için ayetlerden referans getirmektedir.⁸ Allah'ın küfür, günah ve başkasına ait fiillerin hiçbirisini yaratmadığı hususunda ittifak halindedir.⁹ Beş temel ilkelerinden (usul-i hamse) birisi olan adalet ilkesi başlığı altında insanın fiil, irade ve kudret sahibi olup kendi fiillerinin faili olduğunu ele almaktadır. Kullar fiillere konu olanlar değil, fiilleri meydana getirenlerdir. Onlara göre Allah'a kötü fiil isnat edilemez, O'nun fiilleri sadece iyi ve hayırdır. Kötü fiilleri ise insana isnat etmek gerekir. İnsan hayır veya şer türünden bütün fiillerinin yapıcısı, yaratıcısı ve meydana getiricisidir. Bunun neticesinde de ahirette sevap ya da ceza ile karşılaşacaktır.¹⁰ Hakikatte Allah için fiiller isnat edildiği gibi insan için de fiiller isnat edilmelidir. Halk ve icat yoktan var etme anlamında olup Allah için kullanıldığı gibi, aynı zamanda tasarlama, planlama anlamına gelmekte olup insan için de kullanmak gerekir. Yani insan için yokluktan varlığa çıkarmak değil, takdir, düzenleme, tasvirde bulunma anlamlarında kullanılır.¹¹

Ahlaki sorumluluğun seçme özgürlüğü ve yapabilme kudretine dayandığı düşüncesinden hareketle Mu'tezile, insan eylemlerini âlemde meydana gelen hadiselerden ayrı değerlendirmek suretiyle, adaletin gerçekleşebilmesinin yolunun insanın sorumlu olmasıyla, bunun da irade, kudret, teklif gibi şartlara sahip olmasıyla mümkün olacağını savunmuştur.

⁸ Mu'tezile'nin referans olarak atıfta bulunduğu ayetler: el-Bakara 2/286; el-Kehf 18/29-30; el-Enbiyâ 21/47; Sebe 34/50; Yâsin 36/54; ez-Zümer 39/7, 18; Fussilet 41/17, 46; el-İnsân 76/3; ez-Zilzâl 101/7.

⁹ Mu'tezile'nin yedinci tabakasından sayılan Salih Kubbe mezhebin genel görüşünden ayrılarak isim ve hükümleriyle fiillerin yaratıcının Allah olduğunu savunmuştur. Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri-*, 198.

¹⁰ Kâdi Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 323, 390-391: krş. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn-İlk Dönem İslam Mezhepleri-*, 198-199; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/85-86.

¹¹ Kâdi Abdülcebbar b. Ahmed, *Mu'tezile'de Din Usûlü*, çev. Murat Memiş (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 80-81; Semih Duğaym, *Felsefetü'l-kudur fi fikri'l-Mu'tezile* (Beirut: Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, 1992), 242, 249-250.

Bu iki düşüncenin dışında üçüncü bir görüş ortaya çıkmıştır ki insanın tamamen saf dışı bırakıldığı, hiçbir şekilde özgül ağırlığının bulunmadığı mutlak cebrî fatalist düşünceye de, iyi-kötü bütün eylemlerinin sahibinin ve failinin insan olduğunu savunan mutlak tefvizci Mu'tezilî düşünceye de karşı çıkan eklektik/telifçi/mutavassıt Sünnî düşünce yapısıdır. Sünnî düşünce, cebr anlayışında emir, yasak, teşvik ve tehdidin tamamen ortadan kalktığı, Mu'tezilî düşüncede ise, kula tasarruflarında tam yetki verilmesi sebebiyle Allah'ın otorite, tasarruf ve kudretinin sınırlanması, rubûbiyetinin ortadan kalkması, kulun da rabbinden bağımsız ve muhtaçsızlık durumunun ortaya çıkacağı endişesini taşımaktadır.¹² Bu düşünce yapısı Eş'arîlik ve Mâtürîdilik olmak üzere iki unsurdan oluşmakla birlikte, her ikisi arasında insanın fiillerini meydana getirmesinin temellerini ortaya koyma ve izahı noktasında bazı farklılıkların olduğunu görmek mümkündür. Cebriyye'nin mutlak cebrine karşı Eş'ariyye'nin cebr-i mutavassıt görüşü, Mu'tezile'nin mutlak tefviz düşüncesinin karşısında ise Mâtürîdiyye'nin tefviz-i mutavassıt anlayışı yer almaktadır. Bu durumda Eş'ariyye Cebriyye'ye, Mâtürîdiyye de Mu'tezile'ye yakın bir duruş sergilemektedir.¹³

Mu'tezile'de olduğu gibi Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye kelâm âlimleri de insanın fiillerinin faili olduğu düşüncesini kabul etmektedirler. Mu'tezilî düşüncede fiiller, yaratılması, meydana gelmesi ve işlenmesi yönüyle tamamen insana ait olup Allah tarafından herhangi bir müdahale söz konusu değildir. İnsan, fiillerin yapıcısı, yaratıcısı olup tasarruflarında özgürdür. Eş'arî ve Mâtürîdî düşüncede ise insanın fiillerinin faili olması kesb yoluyla olup, yaratma yönü Allah'a aittir. Yani insandan meydana gelen fiillerin iki yönü bulunmaktadır: yaratma ve kesb. Yaratma, fiilin yokluktan meydana gelmesi anlamında olup Allah tarafından meydana getirilmektedir. Kesb yönü ise kula ait olup, Allah tarafından meydana getirilen fiilin işlenmesi, kulun fiili kendisine ait kılması ve fiilin niteliğini oluşturmasıdır. Fiilde iki yönün olduğu düşüncesini izah ederken

¹² Ebû Seleme es-Semerkandî, *Cümelü Usûli'd-dîn-Mâtürîdiliğin Temel İnanç İlkeleri-*, thk./çev. Ahmet Saim Kılavuz (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 70-71.

¹³ M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Matürîdi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 120.

ayetlerden¹⁴ de referans alan bu grup, Allah'ın hâlık, insanın da müktesib olarak bir fiilde etkisinin olduğunu kabul etmektedir.

Fiilin Allah tarafından yaratılması hususunda aynı düşüncüyü paylaşan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye, fiili kula ait kılan kesb meselesine gelince ihtilaf etmişlerdir. Kesbin insana mı yoksa Allah'a mı ait olduğu yani kesbte Allah'ın müdahalesi olup olmadığı hususu kulun fiildeki etkinliğinin boyutunu ortaya koymaktadır. Eş'arî düşünce¹⁵ insanın iradesi ve kudretinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte, kesbi de Allah'ın yaratmasına has kılmaktadır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/933) kulların kesblerinin Allah'ın mahluku/yaratığı olduğunu ifade ederken “*Sizi de amellerinizi de yaratan Allah'tır.*”¹⁶ ayetinden referans alarak temellendirmekte ve kesbi Allah'ın yaratması kapsamında değerlendirmektedir.¹⁷ Kesbi insanın kudreti mahallinde olan fiilden ibaret olarak tanımlamak suretiyle muktesebi/fiili hâdis kudretin makduru olarak kabul etmektedir. Bu durumda insan, fiillerin kendisinde meydana geldiği bir mahal/yer/mekân konumuna indirgenmekte, fiil kula hakikaten değil, mecazen nispet edilmektedir. Bu da cebrî düşüncenin farklı bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mâtürîdî düşüncede insanın fiillerinin kendisine has kılındığı, fiili insana ait kılan unsurun kesb olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Kesbin insana ait olup Allah'ın yaratmasının dışında tutulduğu görülmektedir. Kemâl İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1456) bu hususta net ve daha cesur bir tavır ortaya koymak suretiyle insanın kudret sahibi bir varlık oldu-

¹⁴ Bazı ayetlerde ise aynı eylemin hem Allah hem de kul tarafından oluşturulduğunu ifade eden, görünüşte çelişki varmış izlenimini veren ifadelerin olduğunu da görmek mümkündür. Bu tür ayetlere şunlar örnek teşkil etmektedir: Âl-i İmrân 3/165-166; Yûsuf 12/24; el-İsrâ 17/74.

¹⁵ Eş'arî mezhebinin önemli kelâm âlimi ve ikinci kurucusu olarak ifade edilen Kâdî Ebûbekir el-Bâkîllânî ve Sa'duddîn et-Teftâzânî, kesb konusunda mensubu oldukları Eş'arî mezhebinden farklı düşünerek kesbin insana ait olup, Allah'ın yaratmadığını ifade etmektedirler. Bk. Kâdî Ebûbekir el-Bâkîllânî, *el-İnsâf*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007), 40-41; Abdurrahman b. Ali Şeyhzâde, *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 93; Sa'duddîn et-Taftâzânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi-Şerhu'l-Akâid-*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 40, 165-166.

¹⁶ es-Sâffât 37/96.

¹⁷ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyg ve'l-bidâ'*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 43.

ğunu ve kudretin özelliğinin de ancak tesirde bulunmak olduğunu ifade etmektedir. Allah'ın yaratıcılığından bahseden ayetlerin kapsamından kulların ihtiyari fiillerinin istisna tutulmasını, ihtiyari fiillerin dışındakilerin bu tür ayetlerin kapsamına alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Böylece kullar Allah'ın kendilerine verdiği hâdis kudretle fiillerini bağımsız bir şekilde meydana getirmektedir.¹⁸

Bu çalışmada Mâtürîdî kelâm düşüncesinin insan fiillerini temellendirmesi, insanın fiillerindeki özgürlük durumunu ortaya koymada takip ettiği metodu müteahhirûn devri başlangıç dönemi kelâmcılarından olan Alâüddîn el-Üsmendî'yi (ö. 552/1157) merkeze alarak açıklamaya çalışacağız. Mezhebinden farklı görüşleri varsa bunları da belirteceğiz. “Neden Üsmendî?” sorusuna verilebilecek cevaplardan ilki, tarihsel süreçte Mâtürîdîliğin maruz kaldığı ihmalden kendisinin de nasibini almıştır. Ayrıca son zamanlarda, kelâm alanında yazdığı *Lübâbü'l-kelâm*'ın tahkiki yapılarak¹⁹ ilim dünyasına kazandırılmış olması ve tercüme edilmesi²⁰ yanında hem kelâmî görüşleriyle ilgili önceki çalışmaların yaptığı katkılara ilave olarak²¹ hem de Mâtürîdîliğin tanınmasına sunacağı katkı sebebiyle böyle bir çalışmanın ortaya çıkması elzem görülmüştür.

Kelâm ilminde insanın sorumluluğu ve çözümü noktasında sadece O'nun bilgisi, iradesi, kudreti ele alınmamakta, Allah'ın bilgisi, kudreti, iradesi ve yaratıcılığı gibi konularla birlikte göz önünde bulundurulmaktadır. İnsan, Allah'ın yarattığı âlemin unsurlarından biridir. Ancak insanın akıl sahibi olması, teklife muhatap kılınması, imtihan edilmesi kendisini diğerlerinden ayırmaktadır. Üsmendî de insan özgürlüğü me-

¹⁸ Kemâl İbnü'l-Hümâm, *Kitâbü'l-Müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 99.

¹⁹ Alâüddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-kelâm*, thk. Muhammed Sait Özerverli (İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 2019).

²⁰ Alâüddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm-Matüridi Kelamının Özü-*, çev. Murat Kaan Kıvılcım (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021); Alâüddîn el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm-İnançta Türk İlim ve Aklı-*, çev. Yalçın Topçu (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2021).

²¹ M. Sait Özerverli, “Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 39-63; Davut İltaş, “Üsmendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/388-389; M. Sait Özerverli, “Üsmendî (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/389-391.

selesini ele alırken hem Allah'ı hem de insanı birlikte ele almak suretiyle metodolojik olarak kelâm ilminde oluşan usule göre hareket etmiştir.

1. İnsan Fiillerinin Meydana Gelişi

Kelâm ilminde “ef’âl-i ibâd” başlığı altında insanın eylemlerindeki durumu, fiilin insana nispeti, fiili meydana getirirken özgür olup olmadığı meselesi ele alınmaktadır. Bu sebeple fiilin anlamını öncelikle ortaya koymak gerekmektedir.

Fiil, sözlük anlamı itibarıyla olay, iş veya amel türünden olsun ya da olmasın bir şeyi ihdas etme, müessirin etkisi sebebiyle meydana gelen durum, bir şeyin başka bir şeyde etkili olmasıdır. Fiil iyi yapılsın veya yapılmıyın, bilgiyle olsun veya olmasın kasıtlı ya da kasıtsız olarak bir müessir tarafından meydana getirilen, fail tarafından yapılan şeydir.²² Fiil, mastar manasında, meydana gelen, geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanla ilişkili olan ve faile nispet edilen olmak üzere üçlü manayı ihtiva eden bir yapıda olarak da ifade edilmektedir.²³ Bu tanımlarda bir fiilin ortaya çıkması için onun fiil yapmaya gücü, kudreti olan bir varlıktan meydana gelmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu durumda güç sahibi olmayan bir varlıktan meydana gelen şeyin fiil olarak değerlendirilmesi mümkün gözükmemektedir.

İstılâhî olarak fiilin anlamına baktığımızda özellikle kelâm âlimlerinin bu husustaki tanımlamalarının konumuzun anlaşılması açısından önem arz ettiğini söylemek mümkündür. Mu'tezile kelâm âlimi Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025) fiili, kudret sahibinden meydana gelen olay ve eylemler olarak tarif etmekte, kulun fiile konu olmadığını, aksine onları meydana getiren olduğunu vurgulamaktadır. Bu tanımda failin, fiilin meydana gelişinde kudret sahibi olmasının gerektiği şeklinde bir düşünce-

²² Hüseyin İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğ'a*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), “fiil”, 4/511; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “fiil”, 348; Muhammed İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, haz. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1419/1999), “fiil”, 10/292-293; Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), “fiil”, 175.

²³ Muhammed Ali Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istılâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), “fiil”, 1280.

nin anlaşılmasında için fiilin hakikatiyle ilgili olarak “O (fiil) yokken başkası ona kadirdi.” şeklinde ilave bir açıklamada bulunarak istitâatın yani gücün fiilden önce var olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, kulların fiillerinin hakikatte kendilerine ait olduğunu, onlarda yaratılan şeyler olmadıklarını ortaya koyarken de bu fiillerin bir amaç ve çaba sonucunda meydana gelmesini gerekçe olarak sunar.²⁴ Bu açıklamalarıyla Kâdî Abdülcebâr insanın fail olup eylemlerini sahip olduğu kudret ile meydana getirdiğini ve bu gücün kendisinde fiilden önce mevcut olduğunu ifade etmekte ve insanın hakiki olarak fail olduğunu vurgulamaktadır.

Mâtürîdî, “Bize göre kullara hakikat manasında fiil nispet etmek gereklidir. Bu husus nakil, akıl ve zaruri bilgi ile sabittir.” diyerek fiili kullun meydana getirdiği şey olarak ifade etmektedir. Ayrıca fiilden kastının ihtiyari olanlar olduğunu belirterek kesb anlamında insanın, yaratma manasında Allah’ın etkisi altında olduğunu belirtmektedir.²⁵ Ebü’l-Yüsr Muhammed Pezdevî (ö. 493/1100) fiili “şey” diye tarif etmekte ve yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmektedir.²⁶ Nüreddîn es-Sâbûnî’de (ö. 584/1184) ise fiil, mümküni imkân halinden alıp vücuda irca etmekten ibarettir. Buradaki vücuttan maksat gerçekte var olması demektir. Fiilin vücuda ircası Allah’a nispet edilince var olması aklen mümkün olanı icat etmek, kula nispet edilince de mümkün bir fiili yapmak için vasıtalarına başvurmak anlamındadır.²⁷ Sâbûnî’nin fiil tanımının umum ifade ettiğini hem Allah’a hem de kula nispet edildiğini görmek mümkündür. Bu da Allah’a yaratma, kula kesb yoluyla olur.

İmâmu’l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) fiili, “mücbir olmaksızın kuldand kesb olarak meydana gelen” diye tarif etmektedir. Bu tarifte Cüveynî, ihtiyari fiilin tanımını yapmakta, kula fiili kesb yoluyla nispet etmekte, fiilin meydana gelmesinde insan kudretinin etkili oldu-

²⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 44-45, 64.

²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd- Açıklamalı Tercüme-*, 344, 349.

²⁶ Ebü’l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980), 143.

²⁷ Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Kifâye fi’l-Hidâye*, thk. Muhammed Aruçi (İstanbul: İSAM Yayınları, 1435/2014), 268.

ğunu söylemekle maddûr/fiil üzerinde insanın tesirinin olduğunu ifade etmektedir.²⁸

Fiille ilgili yapılan tanımlardan anlaşılabilir bir fiilin meydana gelmesi için fiil yapmaya güç yetiren bir varlıktan meydana gelmesi ve fiil için gerekli güce ihtiyaç duyulmasıdır. Güç sahibi olmayan varlıktan fiilin meydana gelmesinin de mümkün olmadığı bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Güç sahibi olmayandan meydana gelen ise fiil değil etki olmaktadır. Bu duruma örnek olarak yukarı doğru atılan bir taşın hareketi, taşa ait bir fiil olmayıp, kendisine tesir eden bir etki sebebiyle gerçekleşmektedir. Ayrıca taşta fiil işleme gücü olmadığı için, kendisine yapılan etki sebebiyle meydana gelen yer değişikliği fiil diye de adlandırılmamaktadır.²⁹

Üsmendî'nin insanın fiillerinin meydana gelişine ilgili görüşünü ortaya koyabilmek için öncelikle onun fiil kavramını tanımlamasını ve nasıl bir mana verdiğini izah etmek gerekecektir. Üsmendî fiili; "kudret ve istitâat ile meydana gelen, failin kastına ve fiili yapmaya sevk eden unsura göre meydana gelen, failin yaptığı, failden meydana gelen şey" diye tarif etmektedir. "*Allah her şeyin yaratıcısıdır. O, birdir ve karşı konulmaz güce sahiptir.*"³⁰ ayetini delil getirmek suretiyle kulların fiillerinin eşya kategorisine dâhil olduğunu belirterek fiili Allah'ın yarattığı bir nesne, insanın yaptığı bir iş olarak genel anlamıyla değerlendirmektedir.³¹ Bu tanımıyla Üsmendî, kulların ihtiyari fiillerinin hakikat anlamında var olduğunu, insanların kendi fiillerinin faileri olduğunu belirtmektedir. Sağlıklı bir insanın hareket etmesiyle, titreyen bir kimsenin hareketi arasında fark olduğunu ve bu iki fiilin birbirinden zaruri olarak ayırt edildiğini söylemek suretiyle insanın ızdırârî/zorunlu ve ihtiyari/özgür olmak üzere iki fiili olduğunu ortaya koymaktadır. ızdırârî fiillerin ise teklifle ilişkili olmadığını belirtmektedir.³²

²⁸ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Lumau'l-edille fi kavâidi akâidi ehlî's-sünne ve'l-cemâa*, thk. F. Hüseyin Mahmûd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 121; krş. Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 144; Şemsüddîn es-Semerkindî, *İslam İnanç İlkeleri*, çev. İsmail Yürük-İsmail Şık (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 72-73.

²⁹ Erkan Yar, *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 92-93.

³⁰ er-Ra'd 16/13.

³¹ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 127, 133, 140.

³² Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 132, 136.

Üsmendî'nin insanın fiillerinin faili olduğu düşüncesinin arka planında ilahi yaratma fikri, Allah tasavvurunun merkezinde de ilim, irade ve kudret sıfatlarının yer aldığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu sıfatların hem âlem hem de insan fiilleriyle ilişkisi de önemli rol oynamaktadır. Çünkü bu sıfatların âlem ve içindekilerle, özellikle de insanla münasebetinin boyutu insanın özgürlüğünün konumunu da belirlemektedir. Üsmendî, Allah'ın ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlarıyla gerçek anlamda muttasıf olduğunu, bu sıfatların zatında kaim ama zatından da farklı kadim manalar olduğunu, bu sıfatların Allah'ın zatının aynı veya gayrı olmadığını belirtmektedir. Ona göre Allah'ın kadir olmasının delili bir fiil meydana getirecek duruma ehil olmasıdır. Âlem de Allah tarafından meydana getirildiğine göre fiili meydana getirme-e ehil bir varlık demektir. Bu da kudretinin varlığını göstermektedir. Allah'ın ilim sahibi olup âlim olmasının kanıtı, sağlam ve kusursuz fiiller meydana getirmesidir. Sağlam ve kusursuz fiilden kasıt ise, fiillerin özel bir tertip, düzen ve nizama göre bulunmasıdır. Allah âlemi ihtiyarıyla yani özgür seçimiyle meydana getirmiştir. Fiilinde özgür olmayan ise muzdar/mecburdur. Mecbur olan ise acizdir. İrade sıfatı tercih etme özelliğini haizdir. İradesi olmazsa fiillerinde zorunlu olur. Bir şeyi zorunlu yapmak ise acizlik göstergesidir. Allah âlemi farklı zaman, durum ve şekilde meydana getirebilme iradesine sahip olup, belirli bir şekil, durum ve hususi bir zaman diliminde meydana getirmiştir. Âlemin bu özel durumlarda meydana gelmesini sağlayan bir tahsis edicisi olması gerekir ki O da Allah'tır. Bir şeyi yokluktan varlığa çıkarmak ve bir şeyi yokluktan icat etmek anlamında Allah tekvin sıfatına haizdir. Tekvin, icat, ihdas, ibda', ihtira, halk ve tahlik³³ kelimeleri de farklı kullanımlar olsa da Sünnî düşüncede aynı anlamı ihtiva etmektedir. Allah âlemi yaratmadan önce onun nasıl ve ne zaman meydana geleceğine dair bilgisine sahip olup, meydana getirmede kudret sahibidir. Âlem mümkün olduğundan varlık kazanabilmesi için bir müreccihe ihtiyaç duymaktadır. Âlemin şu

³³ Sünnî düşüncede bu isimlerin aynı anlamlara gelen farklı lafızlar olduğu ve bunların ortaya koyduğu tek anlamın "bir şeyi yokluktan varlığa çıkarmak" şeklinde olduğunu Neseî de ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Mu'in en-Neseî, *et-Temhid li kavâidit-tevhîd*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 31.

andaki varlığı, var edenin irade sıfatı olduğunun delilidir.³⁴ Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu hükmü Kur'an'da sıklıkla vurgulanan bir husustur.³⁵ Bu düşünceyi İslam kelâm ekollerinin tamamı da kabul etmektedir. Ancak her şeyin kapsamına neyin girip neyin girmeyeceği hususu ise tartışmalıdır. Selefî,³⁶ Cebrî³⁷ ve Sünnî³⁸ düşünce kâinatın, kâinatta var olan her şeyin, insanın ve fiillerinin de yaratıcısının Allah olduğunu savunurken, Mu'tezilî düşüncede ise insanın fiilleri hariç her şeyin yaratıcısının Allah olduğu benimsenmiştir.

Üsmendî cebrî düşünceye karşı kulun gerçek anlamda fiili olduğunu ve bu fiili meydana getirmede tercihi/iradesi olduğunu ifade eder. Fiilin yaratma yönüyle Allah'a ait olduğunu ifade ederek fiilde iki yön olduğunu vurgulamaktadır. Allah'ın fiildeki fonksiyonuna kudret-i icâdî, insaninkine ise kudret-i iktisâbî demektedir. Ancak fiillerin Allah tarafından yaratılmasının sevap ve ceza üzerinde bir etkisi olmadığını, kişinin tercihinin bağlı olması ve onun fiili olmasının sevap ve cezayı gündeme getirdiğini belirtmektedir. "...*Faydalı işler yapın.*"³⁹, "...*Dilediğinizi yapın.*"⁴⁰ ve "*Kim zerre miktarı bir hayır işlerse onun karşılığını görür.*"⁴¹ şeklindeki ilahi bilgilendirmede emir ve nehyin kullara izafe edilmesini kulların fiilleri olduğunun nakli delili olarak ifade eder. Ayrıca bu ayetlerde ifade edilen fiiller kulların değil de Allah'ın olsaydı Allah kula kendi fiilini yapmasını emreden veya yasaklayan olur, kul kendi fiiliyle değil de Allah'ın fiiliyle ümitlendirilmiş ve korkutulmuş olurdu. Böyle bir durum ise aklen çirkindir.⁴²

³⁴ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 81-86, 95-97.

³⁵ el-Bakara 2/21; el-En'am 6/102; er-Ra'd 13/16; en-Nahl 16/8; Fâtur 35/3; es-Sâffât 37/96; ez-Zümer 39/62; el-Mü'min 40/62.

³⁶ Takıyyuddîn İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vasıyye ve Şerhi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Guraba Yayınları, ts.), 117.

³⁷ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 131; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâu'l-alîl fi mesâilî'l-kadâ ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*, haz. Hasan Abdullah (Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, ts.), 112.

³⁸ Sâbûnî, *el-Kifâye fi'l-Hidâye*, 28 vd.; Taftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi-Şerhu'l-Akaid-*, 159.

³⁹ el-Hac 22/77.

⁴⁰ el-Fussilet 41/40.

⁴¹ el-Zilzal 99/7.

⁴² Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 131-132; krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 301; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 158.

Üsmendî insanın fiilinin varlığını sağlıklı bir insan ile eli titreyen birinin hareketleri arasındaki farkın zorunlu olarak ayırt edilebileceğinden hareketle akli olarak da izah eder. Burada her iki fiilin yani izdirârî ve ihtiyari olanın bizzat varlığı ve Allah'ın yaratması neticesinde meydana gelmesi, fiilin mahalliyle taalluku açısından değil fiilin kul ile bağlantısından söz etmektedir. İhtiyari fiilin kul ile bağlantısını ise kast ve fiili yapmaya sevk eden unsur olarak ifade etmektedir. Yani kul fiili yaparken bir amaçla yapar veya terk eder. Bu da onu insana ait kılan bir durumdur. Izdirârî fiilde kast ve sevk edici bir amaç bulunmadığından dolayı kendisini hakiki bir fiil olarak nitelemek mümkün değildir.⁴³ Örf açısından akıllı kimselerin kendi yaşam tarzları, gelenek ve göreneklerine göre bir insanın inanan, inkâr eden, itaat eden veya isyan eden olduklarını duyduklarını ifade etmektedir. Eğer bu fiiller kula değil de Allah'a izafe edilirse Allah mü'min, kâfir, mutî veya âsi gibi vasıflarla vasıflanacaktır ki böyle bir durumun hem küfür hem de muhal olacağını belirlemek suretiyle insanın fiilinin varlığını ispat etme yoluna gitmektedir.⁴⁴

Mu'tezile'nin insanın fiillerinin Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmediği noktasındaki itirazlarına Üsmendî; "...De ki her şeyin yaratıcısı (halkı) Allah'tır. O birdir, karşı konulmaz güce sahiptir."⁴⁵ ayetini delil getirerek Allah'ın kendisini her şeyin yaratıcısı olmakla nitelediğini, insan fiillerinin de şey kategorisinde olduğunu ve bununla da kendisine övgüde bulunduğunu ifade etmiştir. Mu'tezile'ye göre mezkûr ayette her şey denmekle kulların fiillerinin kastedilmediği ve ayetin umumi olup bazı durumların tahsis edildiği belirtilmektedir. İtikâdî konularda tahsise konu olan ayetlerin delil olamayacağı, ayrıca insanın yaptıklarında küfür, isyan gibi fiillerin bulunduğu, hâlbuki ayette övünme durumu olduğu için bu tür fiillerin yaratılmasında övgüye değer bir durumun sözkonusu olmadığı kabul görmektedir.⁴⁶

Üsmendî Mu'tezile'nin ayetin kapsamından insan fiillerinin tahsis edil-

⁴³ Üsmendî, *Lübâbü'l-keîâm*, 132-133.

⁴⁴ Üsmendî, *Lübâbü'l-keîâm*, 133.

⁴⁵ er-Ra'd 13/16.

⁴⁶ Üsmendî, *Lübâbü'l-keîâm*, 133-134; krş. Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn-Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi-*, çev. Mehmet Evkuran (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 35, 110.

mesi gerektiği yönündeki itirazlarının doğru olmadığı ve ayetin umum olup her şeyi kapsadığı gibi insan fiillerini de içine aldığı belirtir. Burada dilsel olarak bir lafzın tahsis edilebilmesi için umumi lafzın delalet ettiği manaların kapsamına girebilmeye uygun olmaması ve muhatabın umumi lafzı gördüğünde tahsis edilen lafzın umumi lafzın delalet ettiği manalar içerisinde olabileceğini düşünmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Umumi lafız olan “şey” Allah ve sıfatları dışındaki her şeyi kapsamakta olup tahsise konu olmamaktadır. Mesela birisi “Eve girip içindeki herkesi vurdum.” dese bu sözünden kendisini vurduğu asla anlaşılmaz. Ayrıca “*وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ*”⁴⁷ şeklinde gelen ifade de yapma fiilinin bizzat kendisi değil yapılan fiil kastedilmektedir. Zira dil âlimleri de “ما” harfi fiille birlikte kullanıldığında fiilin kendisini kastettiklerini ifade etmektedirler. Akli olarak da Allah’ın kudretinin yönelebildiği varlık olmaya uygun olan her şeye taalluk eder. İnsanın fiilleri de kudretin yönelebildiği varlık olmaya uygun hâdis varlık olduğu için taalluk eder.⁴⁸

Mu‘tezile’nin insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmadığı noktasında ikinci itirazı ise insanın hâlık ve muhdis sıfatlarıyla mevsuf olarak kendi fiillerini meydana getirdiği düşüncesidir. Üsmendî bu iddiaya üç noktadan eleştiri getirir. Birincisi; bir failin bir şeyi yaratabilmesi o şeye ilişkin bilgisinin sağlam ve mükemmel olmasıdır. Hâlbuki kulun icat ve ihdas etmeye, icat edilenin mahiyetine, araz, hareket gibi sıfatların ve fiilin keyfiyetine, ne kadar yer kaplayacağına, sayısına ve ne kadar zaman gerektireceğine dair bilgisi eksiktir. Böyle bir durumda icat ve halk mümkün değildir. İkincisi, eğer kul fiilini icat etmeye ve yaratmaya muktedir ise meydana getirmeyi istediği fiilin istediği şekilde oluşması gerekir. Ancak kulun her fiili istediği gibi olmamaktadır. Üçüncüsü ise, kul fiili ihdas etmeye kadir olsa bu durumda imkânsız bir halin ortaya çıkma durumu gerçekleşir. Örneğin Allah bir kulun elini hareket ettirmeyi istediğinde kul hareket ettirmeyi istemese ya kulun istediği meydana gelmeli ya da gelmemelidir. Kulun isteği gerçekleştiğinde

⁴⁷ es-Sâffât 37/96.

⁴⁸ Üsmendî, *Lübâbü’l-kelem*, 134-135; krş. Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 146.

Allah'ın aciz kalması, Allah'ın isteği gerçekleştiğinde kulun acizliği ortaya çıkacaktır. Burada Allah'ın değil kulun aciz kalması istenilendir. Kulun kesbi ve fiili vardır ve Allah kulun tercihine göre kesbi ve fiili kulda yaratmaktadır. Böyle bir durumda kulun fiili yapmakta zorunlu olması ve Allah'ın aciz kalması söz konusu değildir.⁴⁹

Ehl-i sünnet hayır-şer, iyi-kötü, fayda-zarar, itaat ve masiyet şeklinde bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, O'nun iradesi ve meşietiy-le gerçekleştiğini kabul eder. Farz olanlarda Allah'ın iradesi, rızası, muhabbeti ve emri vardır. Nafile olanlar ise Allah'ın iradesi, rızası ve muhabbetiyle gerçekleşmekte olup emri söz konusu değildir. Günah olanlar ise Allah'ın iradesiyle meydana gelmekte olup, rızası, muhabbeti ve emri söz konusu değildir. Çünkü rıza ve muhabbet, bir şeyi güzel göremek irade etmek anlamındadır. Allah'ın masiyetleri/günahları güzel görmesi mümkün değildir. Tamamı ise O'nun dilemesiyle gerçekleşmektedir. İrade etmeseydi bu şeyler meydana gelmezdi.⁵⁰

Mu'tezile hayır, iyi, faydalı ve taat içeren fiillerin Allah'ın dilemesi, muhabbeti ve rızasıyla meydana geldiğini kabul ederken, şer, kötü, zararlı ve masiyet içerenlerin ise O'nun irade, rıza ve meşietiy-le meydana gelmediğini kabul etmektedir. Mu'tezile iyi ve güzel olan fiillerde Allah'ın iradesi ve rızası olduğunu kabul ederken, kötü, çirkin ve haram olanların meydana gelmesinde iradesi, rızası ve meşieti olmadığını belirtmektedir. Bunların tamamının kullar tarafından gerçekleştirildiğini savunurken irade ile rıza, muhabbet ve emir arasında doğrudan ilişki kurmakta, bir fiili irade etmek ile o fiile rıza ve muhabbet gösterip emretmek anlamını vermektedir. Yani Allah çirkin, şerri, zararlıyı irade ederse o fiili aynı zamanda emretmiş anlamına gelmektedir.⁵¹ Allah'ın bu tür eylemleri irade edip sonra da insanları hesaba çekmesi ve cezalandırması adalet ilkesiyle uyumsuz ve hikmete aykırı bir durum olur.

Üsmendî iyi-kötü, hayır-şer, faydalı-zararlı, taat ve masiyet içeren kulla-

⁴⁹ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 135; karşı. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd- Açıklamalı Tercüme-*, 305.

⁵⁰ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 144; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 62-63; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Müsâyere*, 119.

⁵¹ Hâkim el-Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018), 95; Rükneddîn el-Melâhimî el-Havârizmî, *Kitâbu'l-Fâik fi usûli'd-dîn*, thk. Willfred Madelung-Martin McDermott (Tahran: Müessesetü Hikmet ve Felsefe, 1386/1930), 169.

ra ait bütün fiillerin Allah'ın iradesi çerçevesinde gerçekleştiğini "tarîkatü'l-binâ" ve "tarîkatü'l-ibtidâ" adını verdiği iki yöntemle izah etmektedir. Tarîkatü'l-binâ yöntemi, meseleyi daha önce ele aldığı başka bir konuyla irtibatlandırmaktır. Bu usule göre Üsmendî kulların eylemlerinin tamamının Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini, kulun fiili kendi iradesiyle tercih edip kesbettiğini daha önce belirtmektedir. Günah olan fiiller de Allah'ın yaratmasıyla ve iradesiyle gerçekleşmekte, kul ise iradesiyle fiile yönelip kesb etmektedir. Allah'ın iradesiyle gerçekleşmemesi halinde yarattığı fiillerde tercih eden konumunda olmayıp zorunlu olması durumu ortaya çıkacaktır. Böyle bir şey ise Allah için caiz değildir.⁵² Tarîkatü'l-ibtidâ yöntemi ise, yeni delillerle meseleyi izah etmedir. Bu deliller icmâ, nakil ve akıldır. Müslümanların; "Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz."⁵³ şeklinde rivayet edilen Hz. Peygamber'in sözünde mutabık kalmaları günahların Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini ve bu meselede icmâ/ittifakın olduğunu gösterir. Yine "Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam'a açar. Kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir."⁵⁴ şeklinde saptırmanın irade edildiği açıkça ifade edilmektedir. Üsmendî, Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) nakille anlattığı şu olayı akli delil olarak kullanmaktadır:

"Mu'tezile'ye şöyle bir soru yöneltilir: Allah ebedî olarak olacakları bilir mi, bilmez mi? Eğer 'bilmez' derlerse Allah'a cehalet isnat etmiş olurlar ki bu küfürdür. Eğer 'bilir' derlerse onlara başka bir soru yöneltilir: Bildiğini bildiği gibi mi yoksa bildiğinin tersi olacak şekilde mi irade etmiştir? Onlar bu soruya 'Bildiği şekilde irade etmiştir.' derlerse hakka isabet etmiş ve kâinatın tamamının Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini kabul etmiş olurlar. Eğer bildiği şekilde irade etmediğini söylerlerse bildiği şeyin, bildiğinin tersine olacak şekilde irade ettiğinden dolayı kendisinin cehaletini irade etmiş olur ki bu durum Allah için muhaldir."⁵⁵

Üsmendî ilahi iradeyi ilme mutabık olarak değerlendirmekte, insan fiillerinin iyi-kötü, faydalı-zararlı, hayır-şer ne tür olursa olsun ezeli bil-

⁵² Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 144.

⁵³ Ebû Dâvûd, "Edeb", 101.

⁵⁴ el-En'âm 6/125. Üsmendî'nin nakli delil olarak kullandığı diğer ayetler: Âl-i İmrân 3/178; Yûnus 10/99; Hüd 11/34; es-Secde 32/13.

⁵⁵ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 144-148.

gide mevcut olduğunu zikretmektedir. Ancak bu bilginin nesnesini zorunlu kılmadığını ve insanın iradesine bağlı olarak gerçekleştiğini belirtmek suretiyle özellikle günah olan eylemlerin Allah tarafından irade edilmesinin emretme, razı olma anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Bu da ilahi irade ve yaratma neticesinde meydana gelen fiillerin bizatihi iyi veya kötü ya da sevap, günah şeklinde nitelik kazanmayacağı, nitelik kazanması ise kulun fiili kesp etmesiyledir.

Ayrıca şunu ifade etmek gerekir ki Üsmendî fiili insana ait kılan kesbin Allah tarafından, kulun kesbi ve ihtiyari fiili olarak kulda yaratıldığını belirtmek suretiyle mensubu olduğu mezhebin görüşünün dışında bir anlayışı kabul etmektedir. Mâtürîdî düşüncede fiilin yaratılışı Allah'a ait olup kulun iradesine göre gerçekleşmektedir. Fiili insana has kılan özellik olan kesb ise insana ait olup Allah tarafından yaratılmamaktadır.⁵⁶

Özetle ifade etmek gerekirse Üsmendî insan fiillerinin meydana gelişinde hem Allah'ın hem de kulun makdûr/fiil üzerinde etkisi olduğunu ifade ederek Sünnî düşüncedeki bir fiil üzerinde iki kudretin etkisinin olduğu fikrini kabul etmekte, Allah'ın etkisinin yaratma, kulun etkisinin ise kesb etme olduğunu ifade etmektedir. Fiillerin meydana gelmesinde temel etkenin insan iradesi olduğuna vurgu yapan Üsmendî, fiillerin iyikötü, adalet-zulüm şeklinde vasıflanmasının yaratma yönüyle değil, kesb edilme yönüyle olduğunu vurgulayarak Mu'tezile'nin insan eylemlerindeki negatif yöne vurgu yaparak tamamen fiillerin oluşumunu insana vermelerinin önüne geçmek istemektedir. Kesbin de Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiğini söyleyerek Mâtürîdî düşüncedeki kesbin insana ait olduğu şeklindeki kabule ters düştüğünü söylemek mümkündür.

Doğrudan meydana gelen fiillerden ızdırârî olanlarda insanın hiçbir etkisi olmadığı düşüncesi kelâm ekolleri tarafından ittifakla kabul görürken, ihtiyari olanların meydana gelmesinde -Cebriyye hariç- insan etkisinin olduğu farklı yaklaşımlarla birlikte ittifakla kabul edilmektedir. Fiiller ile ilgili ekoller arasında özellikle Mu'tezile ile Ehl-i sünnet'in tartış-

⁵⁶ Üsmendî, *Lübâbü'l-keîâm*, 136; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2011), 1/95-96; Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 141.

ma konusu yaptıkları hususlardan birisi de dolaylı olarak meydana gelen mütevelled fiillerdir. Suyun içerisinde el hareket ettirildiğinde suyun hareket etmesi, vurmada sonra acının meydana gelmesi, düşünce ayağın kırılması, bir canlıyı kestikten sonra ölümün gerçekleşmesi, kırma olayından sonra kırılmanın meydana gelmesi, ok fırlatıldıktan sonra isabet etmesi gibi durumlarda fiilin meydana gelmesini sağlayan etken nedir?

Mu'tezile'nin geneli bu tür fiillerin failinin insan olduğunu, insanın eyleminin neticesinde gerçekleştiğini ve sebebin failinin müsebbebin de faili olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca bu türden meydana gelen fiiller kulun isteğine ve onu yapmaya sevk eden sebeplere göre meydana gelir ya da kul istemediğinde onu yapmaktan alıkoyan birtakım durumlara göre meydana gelmez. Kul bu türden fiiller neticesinde mükâfata, cezaya, kınanmaya ve övgüye mazhar olur. Kısas ve diyet gibi hususların da tazmin edilmesi gerekir. Buna karşılık lezzet, renkler, kokular, sıcaklık, soğukluk gibi hallerin ise sebebi Allah olup O'nun fiilleridir.⁵⁷

Sünnî gelenekte ise dolaylı fiillerin insan eseri olması mümkün olmayıp Allah'ın fiilleridir. Tevellüd yoluyla meydana gelen fiilde üç hal mevcuttur. Birincisi, fiil kudret olmadan meydana gelir ki bu durum imkânsızdır. Çünkü fiil kudret olmadan meydana gelmez. İkincisi, fiilin kendisiyle meydana geldiği kudretle vuku bulur. Bu da imkânsızdır. Çünkü kudret fiille birlikte olup fiil meydana geldiğinde kudret kaybolur. Üçüncüsü ise, başka bir kudretle meydana gelir. Fiil ile eserinin kudreti ayrı olduğu takdirde insanın fiil olmaksızın eseri veya eser olmaksızın fiili elde edebilmesi gerekir. Örneğin dövme fiili olmaksızın acının veya acı olmaksızın dövme fiilinin gerçekleşmesi ki insanın gücü böyle hallere yetmemekte olup Allah'ın âdetinin cereyan etmesidir. Dövme fiilini işleyen bir kimsenin o fiilden hemen sonra ölmesi mümkün olup acı ondan sonra meydana gelmiş olur. Hâlbuki ölüden fiilin meydana gelmesi imkânsızdır. Bu durumda Allah kanununu, sebebe teves-

⁵⁷ Kâdî Abdulcebbâr, Câhız, Nazzâm, Muammer b. Abbâd ve Sümâme b. Eşres'in bu tür fiilleri, muhdisi olmayan, fiilin meydana geldiği mahallin tabiatı olarak meydana gelen fiiller olarak değerlendirdiklerini belirtir. Bk. Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 387-390; krş. Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, 122; Havârizmî, *Kitâbu'l-Fâik fi usûli'd-din*, 141; Duğaym, *Felsefetü'l-kudur fi fikri'l-Mu'tezile*, 136-138.

sülün hemen peşinde eserini yaratarak yürütmüştür. Kul eserin meydana gelmesi kastıyla sebebine başvurunca bu eser her ne kadar onun fiiliyle meydana gelmese de ona nispet edilmiş, sorumluluk âdeten ona yüklenmiş, şer'an dünyada tazminata, ahirette de azaba uğratılacaktır.⁵⁸ Pezdevî insan fiilini kendisiyle birlikte bulunan, onun sıfatı olan, insanın kendisinden kaçınabildiği, çekinebildiği, idare edebildiği ve ondan ayrılması imkânsız olan hareketler olarak ifade ederek, tevellüdden doğan fiillerin ise insanla kaim olmadıklarını, idare edebilme imkânı olmadığını, istemediği halde farklı sonuçların ortaya çıktığını belirtir. Ona göre bu durumda bu fiiller insandan fiil meydana gelmediği vakitte hâsıl olmaktadır. Böylece bu fiiller insana ait değildir. Allah'ın sünneti gereği ok atıldığında gider, taş atıldığında yuvarlanır.⁵⁹

Üsmendî tevlid ve mütevelled kavramlarını bu meselenin izahında kullanırken, meseleyi de Ehl-i sünnet merkezli ele almakta, muhalif olarak Mu'tezile'ye reddiyeler sunmaktadır. Mu'tezile'nin dolaylı yoldan meydana gelen neticelerin insana ait olduğu yönündeki itirazlarından yola çıkarak cevaplar oluşturmaktadır. İtirazları üç noktada ele almaktadır. Birincisi, bu tür sonuçlar Allah'ın yaratmasıyla meydana geliyorsa bir kişinin vurup da Allah'ın acıyı yaratmaması ve elini suda hareket ettirip Allah'ın suyun hareketini yaratmaması mümkün olmalıdır. Ancak durumlar böyle olmayıp zikredilen neticeler kulun fiillerinden kaynaklı meydana gelmektedir. Üsmendî bu itiraza "bazı eserlerin şarta bağlanmış olması, şart olmadan meydana gelmelerinin imkânsızlığı" ilkesinden yola çıkarak cevap verir. Şöyle ki, suda elin hareket etmesinin şartı suyun hareket etmesidir. Allah da söz konusu şart olmaksızın eli hareket ettirmeye kadir olmakla veya onu yapmaktan aciz olmakla vasıflanamaz. Yine bazı eserlerin varlıkları da başkaları olmadan tasavvur edilebilir. Acının vurma fiili yokken, vurmanın da acı yokken meydana gelmesi; okun atılmadan isabet etmesi, isabet etmeden de atılmasının olabileceği gibi. Allah, söz konusu durumlardan biri olmadan diğ-

⁵⁸ Sâbûnî, *Matüridiyye Akaidi*, 144.

⁵⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 164-165; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İtikad'da Orta Yol*, çev. Kemal Işık (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 72-73; Fahreddin Râzî, *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: AÜİF Yayınları, 1978), 197.

rini yaratmaya kadirdir ancak tabiat kanunlarını biri olmadan diğersinin gerçekleşmemesine göre tasarlamıştır. Dolayısıyla söz konusu durumlar Allah'ın koyduğu tabiat kanunlarına göre gerçekleşmektedir. İkincisi, suyun hareketi, okun fırlatılması gibi durumlar kulun isteği ve onu yapmaya sevk eden sebeplere göre meydana gelir. Ya da istemeden ve onu yapmaktan alıkoyan birtakım durumlara göre meydana gelmez. Üsmendî söz konusu edilen fiillerin kulların irade ve kastına göre takdir edilmediğini, Allah'ın söz konusu durumların meydana gelmesi için kulun ilk fiilini yapması yönünde âdetini irade ettiğini ve yarattığını belirtir. Sonuncusu ise, bu fiillerin neticesine göre kul, mükâfata, cezaya, kınanmaya, övgüye mazhar olmakta, kısas ve diyet gibi hususları tazmin etmekle sorumlu tutulmaktadır. Bu da kulun bu fiillerin faili olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bu itiraza Üsmendî söz konusu neticelerin insan fiilinin tamamlanmasından sonra ortaya çıktığını belirterek cevap verir. Yani insan oku atmak istediğinde Allah onda atma fiilini yaratır. İnsan da atma fiilini gerçekleştirir. Ok insanın elinden çıktıktan sonra hâlâ eylem oluşmaya devam etmekte, hâlbuki ok insanın elinden çıktıktan sonra yaptığı hareketler insandan tamamen bağımsız olarak gerçekleşmektedir. Yaralama veya öldürme sonucu insanın ilk fiili olan fırlatmadan kaynaklanmamakta, Allah'ın okta yeni hareketler yaratmasıyla gerçekleşmektedir. Kısas ve diyet gibi tazminatın ödenmesi gibi durumlara gelince, söz konusu durumlar kulun gerçek anlamda fiili olmasa da ilk başlatan olmasından dolayı örfen gerçekleşmektedir. Şer'î hükümlerde ise örf kaynağıdır.⁶⁰

Üsmendî tevellüd olarak meydana gelen fiillerin insanın kudret mahallinde olmadan meydana geldiğini, kulun fiiliyle olmadığını tamamen Allah'ın koyduğu âdete ve yaratmasına göre gerçekleştiğini ifade eder. Özellikle Mu'tezile içerisinde bu tür fiillerin faili olmadığı, mahallin tabiatı gereği meydana geldiklerini iddia edenlerin bu iddialarının yaratıcının varlığını ispat meselesinde sorun teşkil edeceğini belirtir. Çünkü

⁶⁰ Üsmendî, *Lübübü'l-kelem*, 141-142.

yapıcısı, yaratıcısı olmayan hâdis varlıkların varlığının kabulü, yaratıcısı olmadan âlemin varlığının caizliğini de gündeme getirir.⁶¹

Mu'tezile tevellüd yoluyla oluşan fiilleri insana mal etmekle gerçekte insan fiillerini yaparken iradesinin yok olacağı endişesiyle âdet görüşüne karşı çıkmaktadır. Âdet düşünesi kabul edildiğinde insanın eylemlerinde herhangi bir rolünün kalmayacağı düşüncesi onları fazlasıyla meşgul ettiğiinden ve insana kendi öz varlığında mevcut bir kudret tanımlarından dolayı âdet görüşünü reddetmişlerdir. Gerek Sünnî düşünce gerekse Üsmendî, Allah'ın her an âdetini yenilediğini ve yarattığını savunmaktadır. O her an fiiller meydana getirmekte ve her mümkünü halk etmektedir. Cisimlerde arazların art arda gelişi yoktan var oluştur ve Allah'ın âdetinin gerçekleşmesidir. Fiil hakikatte varlığa çıkış olup ilahi âdet her an devrededir. Yaratılış Allah'ın mutlak kudretiyle olduğundan dolayı tevellüd düşüncesine yer kalmamaktadır.

2. Teklif ve Güç Yetirilemeyecek Şeylerle Kulun Sorumlu Tutulması

Dil açısından zorluk ve meşakkat anlamına gelen teklif, “insanı iradesine ağır gelen şeylerden sorumlu tutmak” demektir. Kendisinde gereklilik bulunduran teklif, zorluk olmasıyla beraber kişi için gerekli olduğu anlamına gelir. Külfet kelimesi örfte meşakkat kelimesinin yerine kullanılır.⁶²

İstilâhî olarak teklif, lügatteki zorluk ve meşakkat anlamlarına uygun olarak “kişiye zorluk getiren emir”, “kendisinde zorluk ve meşakkat bulunan bir fiili mükelleften yapmasını istemek” ve “kendisinde külfet ve meşakkat olan bir fiili, emredilenden yerine getirmesini istemek ve gerekli görmek” şeklinde tanımlamaların yapıldığını görmek mümkündür.⁶³ Tanımlarda külfetin kendisinde meşakkat içeren emir ve söz olduğu, zor ve meşakkat olmayan bir emir ve sözün teklifin dışında ol-

⁶¹ Üsmendî, *Lübübü'l-keâm*, 139-140.

⁶² İbn Fâris, “klf”, 5/136; İsfahânî, “klf”, 438-439; İbn Manzûr, “klf”, 12/141.

⁶³ Ebû Hilal el-Askerî, *el-Furuku'l-lügaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.), “klf”, 216; Ahmed Muhtar Ömer, *Mu'cemu'l-lügati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008), “klf”, 4/1950-1951.

duğu görülmektedir. Ayrıca emir ve yasaklamanın da teklifin içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Kulun birtakım emir ve yasaklamalarla mükellefiyeti söz konusu olunca bunların yerine getirilmesi veya terkinde güce ihtiyaç vardır. Fiilin meydana gelmesinde güce ihtiyaç duyması hususunda -Cebriyye istisna edilirse- mezhepler tam bir ittifak halindedir. Kelâm ilminde istitâat olarak ifade edilen bu kavram fiilin meydana gelmesini sağlayan unsur olarak ifade edilir. Üsmendî de insanın bir eylemi yapma veya terk etme özelliğine sahip olduğu gerçeğinden hareketle kudret sahibi olması gerektiğini savunmaktadır. O istitâati iki kısma ayırarak ele almaktadır. Birincisi, aletlerin sağlam ve sebeplerin uygunluğu anlamına gelen ve fiilden önce bulunan istitâat-i hâl/bilkuvve güçtür.⁶⁴ İkincisi ise fiilin kendisiyle meydana geldiği ve fiille birlikte bulunan istitâat-i fiil/fiili meydana getiren güçtür.⁶⁵ İstitâatin birinci kısmının fiilden önce varlığı konusunda Müslümanların ittifak/icma ettiğini belirten Üsmendî, ikinci kısımda ise ihtilaf olduğunu belirterek bu hususta Mu'tezile ile farklı düşündüklerini belirtmekte, Mu'tezile açısından sadece tek istitâat olduğunu, bunun da fiilden önce olan aletlerin sağlam ve sebeplerin uygun olmasını ifade ettiğini belirtir.⁶⁶ Teklif için istitâat-i hâlin gerekli olduğunu ifade etmekle birlikte fiilin meydana gelmesi için yeterli olmadığını ifade eden Üsmendî, fiilin meydana gelişinde mutlaka fiille birlikte bulunan istitâat-i fiilin gerekli olduğunu vurgular. O, fiili meydana getiren gücün fiilden ne önce ne de sonra, fiille birlikte bulunduğunu öncelikle araz olması üzerinden temellendirmektedir. Yapıları gereği sürekli olmayan arazlar, sürekli olabilmeleri için kendileri dışında beka özelliğine sahip başka bir şeyin varlığı gereklidir. Arazların varlığı sonradan var olan ve yer işgal eden cevher ve cisimlere bağlı olup onlar da hâdistir. Hâdis olan bu kudret fiilden önce olsa fiilin meydana gelece-

⁶⁴ Üsmendî istitâatin bu kısmına delil olarak; "...Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır..." (Âl-i İmrân 3/97) ve "...Buna da gücü yetmeyen altmış fakiri doyurur..." (el-Mücâdele 58/4) ayetlerini kullanır.

⁶⁵ İstitâatin ikinci kısmının varlığına delil olarak; "...Benimle olmaya sabredemezsin..." (el-Kehf 18/67, 72, 75) ve "...Onlar işitmeye güç yetiremiyorlardı..." (Hûd 11/20) ayetleri delil getirilmektedir.

⁶⁶ Cüşemî, *Uyûnü'l-mesâil fi'l-usûl*, 123.

ği zamana kadar devam etmesi gerekir. Fiilin meydana geleceği zamana kadar devam etmemesi durumunda kudret olmadan eylemin gerçekleşmesi durumu ortaya çıkar ki bu imkânsızdır. Kudret, fiilin meydana geleceği vakte kadar baki olsa yokluğu tasavvur edilemez, zatı itibarıyla baki olup kendi durumu gereği yok olması düşünülemezdi.⁶⁷

İnsanın güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutulmasının imkânsızlığını kabul eden Üsmendî, akli açıdan teklifin gerektirdiği hususların aciziyetle birlikte gerçekleşmeyeceğini kabul eder. Çünkü teklifin gerektirdiği durumların kulun kendisinden istenileni yapması durumunda itaat eden birisi olması sebebiyle övgüye mazhar olması ve sevap kazanması, yapmaması durumunda ise asi olması ve kınanması ve cezalandırılması olarak ifade eder. Naklî açıdan ise, “Allah, hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle sorumlu tutmaz.”⁶⁸ ifadesinde Allah’ın kulunun gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü tutmayı nefyettiğini belirtir. Ancak bu ayetin ifade ettiğinin aksi yönde kulun gücünün üstündeki şeylerle mükellef tutulduğuyla ilgili olarak Arapların Kur’ân’ın benzerini getirmekle sorumlu tutulmaları,⁶⁹ meleklerin gücünün yetmediği halde eşyanın isimlerini söylemekle muhatap kılınmaları,⁷⁰ kulun duasında Allah’tan gücünün yetmeyeceği şeyle mükellef tutulmamasını istemesi⁷¹ ve kıyamet gününde resim yapanlara yaptıkları resimlere can vermelerinin istenmesi⁷² şeklindeki hadislerin varlığı da ortadadır. Üsmendî Kur’ân’ın bir benzerinin meydana getirilmesi şeklindeki meydana okuma, meleklerden eşyanın isimlerinin istenmesi ve hadiste geçen durumların teklif olmayıp Allah’ın kudretinin ortaya konulması ve il-

⁶⁷ Üsmendî, *Lübübü’l-kelâm*, s. 127-128.

⁶⁸ el-Bakara 2/286.

⁶⁹ “...Onun benzeri bir söz getirsinler.” (et-Tûr 52/34) ve “...De ki onun benzeri on sure getirin...” (Hûd 11/13).

⁷⁰ el-Bakara 2/31.

⁷¹ el-Bakara 2/286. Eş’arî düşüncenin önemli temsilcilerinden olan Gazzâlî, Allah’ın kulları kudretlerinin yettiği ve yetmediği şeylerle mükellef kılmasının caiz olduğunu belirtmekte, bunun şartının da teklifin anlaşılır ve mükellefin teklifle ilgili kelamı anlaması olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre teklif, kelimadan ibarettir. İnsanlar tarafından yerine getirilip getirilmemesi önemli değildir. Detaylı bilgi için bk. Gazzâlî, *İtikad’da Orta Yol*, 130. Konu ile ilgili değerlendirmeler için bk. İlhami Güler, *Allah’ın Ahlakiliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 148-150.

⁷² Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 59; Müslim, “Libas”, 97.

gili durumlardan kulların aciziyetinin izhar edilmesi olduğunu belirtir. Güç yetirilemeyen şeyin yüklenilmemesi şeklindeki duaya gelince burada kulun bir fiili yapmaya gücünün olmaması iki şekilde olur. Birincisi, kudretin olmaması ve aciz kalma durumu, diğeri ise fiilin kulun bedenine büyük meşakkate sebep olmasıdır. Örneğin “Şu eşyayı taşımaya gücüm yoktur.” ifadesi eşyayı taşımadan dolayı kişiye yorgunluk ve büyük meşakkat getirmesi anlamına geldiğini ifade ederek ayette kastedilen anlamın birincisi değil ikincisi olduğunu ifade eder.⁷³

Özetle Üsmendî bilkuvve kudreti insanın fiillerinden ortaya çıkan sorumluluğu üstlenmesinde temel etken olarak değerlendirmekte, bil-fiil kudreti ise eylemin kendisiyle meydana geldiği faktör olarak görmektedir. Bu da şunu ortaya çıkarıyor ki, bilkuvve kudretin varlığı bil-fiil kudret bulunmasa da insanın sorumluluğunun devam etmekte olduğunu göstermektedir. Çünkü bu kudretin varlığı eylemi gerçekleştirecek kişinin sağlıklı bir yapıda ve sorumluluk gerektiren kudrete sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kudretin bulunmadığı düşünüldüğünde teklifin sıhhatinden bahsetmek mümkün olmayacak, aciz birisinin sorumluluk altına girmesi gerekecektir.

3. İnsanın Sorumluluğu ve Kader-Kaza İlişkisi

Kader ve kaza kavramlarının anlamı üzerinde kelâm ekollerinin anlaşma sağlamadıklarını söylemek mümkündür. Kâdî Abdulcebâr kaza kelimesinin “bir şeyi bitirme ve tamamlama, gereklilik, bildirme ve haber verme ve ilim” anlamlarına, kader kelimesinin ise, “beyan” yani açıklama anlamına geldiğini belirtir. Kulların fiillerinin yaratılma anlamında kaza ve kader kapsamına kesinlikle girmediğini ifade eder. Çünkü kulların fiillerinde kusur vardır. Yapıp yapmama konusunda insanlar hürdür. Eğer kulların fiilleri Allah tarafından yaratılıyorsa övme, kınama, sevap ve cezaya uğrama söz konusu olamaz. Fiiller kaza ve kader ile meydana gelseydi hepsine rıza gerekirdi. Kulların eylemleri arasında küfür ve ilhâd vardır. Küfre rıza ise küfürdür.⁷⁴ Mu‘tezile’nin insa-

⁷³ Üsmendî, *Lübübü’l-kelem*, 138-139.

⁷⁴ Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 770-772; krş. Zemahşerî, *el-Minhâc fî usûli’l-dîn*, 36, 110. Sonraki dönem Mutezile kelâmcılarından Hâkim el-Cüşemi hem kaza hem de

nın fiilleri söz konusu olunca kaza ve kader anlayışında kesinlikle yaratma anlamı yoktur. Bu da insanın arzularına ve kusurlarına göre meydana gelen fiillerinin Allah'a isnat edilmesini olumsuzlamaktadır.

Sünnî düşüncede kaza ve kader Mu'tezile'nin yüklediği anlamların yanında yaratmayı da içermektedir. Kaza ve kader mutlak ilahi iradenin tecellisidir. Yani Allah'ın hükmünün oluş âleminde hüküm sürmesidir. Mâtürîdîlerde kader, ezelden ebede kadar olmuş ve olacak olan her şeyin hüsün-kubuh, hayır-şer, hikmet-sefeh, hak-batıl oluşu, zaman-mekânı, ödül veya cezaya mahal oluşturması gibi özellikleri bilme, ezelde tespit ve tayin etme olarak kabul edilmektedir. Kaza ise her bir varlığın yokluktan varlık sahasına çıkması, yaratılması anlamındadır. Çünkü yaratma eşyanın kendi mahiyeti çerçevesinde oluşmasını gerçekleştirmek ve her şeyin yaratılışına en uygun düşecek pozisyonda bulunmasını sağlamaktır.⁷⁵ Eş'arîlerde ise kader her bir varlığın yokluktan varlık alanına çıkmasıyla alakalı olup yaratma anlamına gelmektedir. Kaza ise, olan ve olacak olan her şeyin nitelikleriyle ve zaman ve mekânıyla birlikte tespit ve tayin edilmesidir.⁷⁶ Bu tanımlamayla Eş'arîlerde kader Mâtürîdîlerde kaza, kaza da Mâtürîdîlerdeki kaderin yerine kullanılmaktadır. Mâtürîdîlerde kader belirleme ve takdir anlamında olup ilim sıfatıyla, kaza da yaratma anlamında olup tekvin sıfatıyla ilişkilidir. Eş'arîlerde ise, kader kudret sıfatıyla ilişkili olup yaratma anlamında, kaza ise irade sıfatıyla ilişkili olup takdir ve belirleme anlamındadır.

Üsmendî kaza kelimesinin birçok anlamı olduğunu bildirmekle birlikte üç anlamına vurgu yapmaktadır. Bunlar “emir,⁷⁷ bildirme ve haber verme⁷⁸ ve bir işi sağlam ve mükemmel yapmadır”. Kaderin iki manaya

kader kavramlarında Allah'ın eylemleri dikkate alındığında halk yani yaratma anlamının olduğunu açıkça belirtir. Ancak insan fiilleri söz konusu olunca bunların yaratma kapsamına dâhil olmadığını ifade etmektedir. Bk. Cüşemî, *Uyûni'l-mesâil fi'l-usûl*, 127.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 391-392; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 161-162.

⁷⁶ Cürçânî, “kazâ”, 181, 185; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Müsâyere*, 136; Mehmet Tözluyurt, *Misak, Takdir ve Vahy Bağlamında Allah İnsan İlişkisi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 130-150.

⁷⁷ “Rabbîn sadece kendisine kulluk etmenizi ve anne babanıza iyi davranmanızı emretti (kadâ).” (el-İsrâ 17/23).

⁷⁸ “İsrailoğullarına kitapta iki defa yeryüzünde bozgunculuk yapacaklarını bildirdik (kadaynâ)” (el-İsrâ 17/4).

geldiğini, birincisinin “bir şeyi olduğu hal üzere yapmak”, diğer anlamının ise, “bir şeyi mahiyet ve nitelikleriyle, yaratılacağı zamanı ve mekânı belirlemek” şeklinde ifade etmektedir.⁷⁹ Bu anlama göre, kâinatın tamamını Allah’ın kaderine göre meydana gelmektedir. İslam düşünce ekolleri kâinatın ve içindekilerin tamamının Allah’ın kaza ve kaderiyle meydana geldiği noktasında tam bir ittifak halindedir. Ancak sorun ve tartışmalar kaza ve kaderin içerisine insanın eylemlerinin girip girmeyeceği hususunda ortaya çıkmaktadır. Özellikle Mu‘tezile insanın ihtiyarını ortadan kaldıracığı, insan fiillerinde küfür, masiyet gibi çirkinlikler içeren özelliklerin bulunduğu gerekçelerinden hareketle fiilleri Allah’ın yaratma sıfatının kapsam alanının dışında tutmak istemektedir. Sünnî düşüncede olduğu gibi Üsmendî de insan eylemlerinin kader ve kaza kapsamında olmasının insan özgürlüğünü ortadan kaldırmayacağını, küfür ve masiyet içeren fiillerin yaratılmasının Allah’ı bizzat o fiili işleyen olarak nitelendirmeyi gerektirmeyeceğini belirtir. Üsmendî bu hususta Mu‘tezile’nin; “Benim kazama rıza göstermeyen ve belama sabretmeyen benden başka rab arasın.”⁸⁰ rivayetinden yola çıkarak Allah’ın kazasına rıza göstermek gerektiğini eğer küfür Allah’ın kazasıyla oluyorsa bu küfre rıza göstermeyi gerektirdiğini ifade ettiklerini belirtir. Ayrıca Allah’ın kazası hak ve doğrudur. Küfür ise batıl ve yanlıştır. Dolayısıyla Allah’ın kazası olamaz. Ayrıca küfür Allah’ın kazası olsaydı kulun bu kazadan kurtulması mümkün olmazdı. Bu sebeple de fiili yapmaya mecbur olur ve küfür fiilini işlediği için de mazur sayılırdı.

Üsmendî hadiste geçen “benim belalarıma sabretmeyen” kısmından hareketle kazaya rıza göstermenin hastalıklar, acılar ve musibetler anlamına geldiğini, küfür gibi eylemlerin bu kapsamda değerlendirilmesinin mümkün olmadığını belirtir. Allah’ın kazasına rıza göstermenin

⁷⁹ Üsmendî’nin kadere verdiği ikili anlamı daha önceleri Mâtürîdî ve Ebu’l-Muîn en-Nesefî aynı şekilde ifade etmektedir. Bu da Üsmendî’nin kaderle ilgili mensubu olduğu mezhebin görüşünü kabul ettiğini göstermektedir. Bk. Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 392; Nesefî, *Tebsiratü’l-edille*, 2/980.

⁸⁰ Bu rivayet “Allah’ın kazasına razı olmayan ve kadere iman etmeyen ondan başka bir ilah arasın.” lafzıyla geçmektedir. Bk. Ali el-Kârî, *el-Ehâdisü’l-kudsîyyetü’l-erbainiyye* (İstanbul: Arif Efendi Matbaası, 1898), 6.

zorunlu olduğunu, “Kader, hayrıyla ve şerriyle Allah’tandır.”⁸¹ hadisiyle temellendirmekle birlikte kaza ile kazanın gerektirdiği şeyin farklılığına dikkat çeker. Allah’ın kazasının zatında bir sıfat olduğunu, küfrün ise kazasının gerektirdiği, hükmüyle hüküm verilmiş ve kudretiyle takdir edilmiş şey olduğunu ifade eder.⁸² Yani küfür ve masiyetlerin Allah’ın kazasının/yaratmasının kapsamında olması kulun tercihine göre yaratılmasını, kulu zorlamamasını ifade eder.

Üsmendî kulların fiillerinin Allah’ın yaratması, kulun kesb etmesi ile oluştuğu düşüncesinden hareketle kaza-kader ve insan özgürlüğü meselesini uzlaştırma yoluna gitmiştir. Küfür, masiyet gibi niteliklere sahip olan fiillerin yaratılmasının insanın irade hürriyetini ortadan kaldırmadığını, bilakis bu tür fiillerin yaratılmasının temel faktörünün insan olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca kaderin Allah’ın ilmi kapsamında olduğunu, ilim sıfatının da nesnesini zorunlu kılmadığını belirtmiştir. Yani Allah bildiği için insan fiilleri yapmamakta, insan o fiilleri yapacağı için Allah bilmektedir. Fiillerin yaratılması ise kaza kapsamında olup insanın o fiilleri tercihi, iradesi, kudreti devreye girmekte, insan fiili işleyip niteliğini fiile verdikten sonra hayır veya şer, güzel veya çirkin, iman veya küfür olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

İnsanın eylemlerinde özgür olup olmadığı meselesi kökleri eskilere dayanan kadim bir sorun olmakla birlikte çağımızda da aynı güncelliğini korumaktadır. Bu sorun hem tek tanrılı dinlerde hem de İslam’ın geldiği dönemde cahiliye toplumunda tartışılmış, aynı zamanda Müslümanlar arasında da ilk dönemlerde sorun teşkil etmemekle birlikte özellikle Hz. Osman’ın öldürülmesiyle gündemdeki sıcak yerini korumuştur. Özellikle Kur’ân ve hadislerdeki bu konuyla ilgili bilgiler meselelerin tartışılması ve kavramların anlaşılması noktasında da etkili olmuştur. Kelâmî mezheplerin teşekkülüyle birlikte mesele ekollerin metodolojileri çerçevesinde ele alınmış ve İslam coğrafyasında bu konuda Cebri,

⁸¹ Müslim, “Îmân”, 1, Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16, Tirmizî, “Kader”, 10.

⁸² Üsmendî, *Lübâbü’l-kelem*, 150-152.

Mu'tezilî ve Sünnî olmak üzere üçlü bir anlayış ortaya çıkmıştır. Sünnî anlayışın bir kanadını Mâtürîdîlik oluşturmakta bu ekolün müteahhirün devri alimlerinden Üsmendi de bu meseleye değinmektedir.

Üsmendî, meseleye mensubu olduğu Mâtürîdîliğin ilke ve metodolojisi çerçevesinde yaklaşmış, genelde Mu'tezile'nin tezlerine karşı reddiyeler oluşturmuş, bazı hususlarda ise -özellikle kesb konusunda- net tavırdan kaçınarak meselenin anlaşılabilirliğini tam bir şekilde ortaya koymayarak Eş'arî bir duruş sergilemiştir.

Üsmendî, insanın özgürlüğünü ortaya koymada öncelikle Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu prensibinden hareketle insanın ve insana ait olan fiillerin de O'nun yaratmasıyla meydana geldiğini ifade etmiştir. Fiilleri öncelikle ızdırârî ve ihtiyari olarak ikiye ayırmış, ızdırârî olanlarda teklifin olmadığını, ihtiyari olanların ise teklifle ilgili olduğunu belirtmiştir. İhtiyari fiilde iki yön kabul ederek bunların yaratma ve kesb olduğunu, birincisinin Allah'a ikincisinin ise insana ait olduğunu kabul etmiştir. Ancak Mâtürîdî düşüncedeki kesbin insana ait olduğu, Allah'ın müdahalesinin dışında olduğu kabulünü benimsememiş, kesbin de fiil gibi Allah tarafından yaratıldığını belirtmiştir ki bu yaklaşımıyla Eş'arî düşünceye meylettiğini söylemek mümkündür.

Üsmendî, insanın sorumlu olabilmesi için güç sahibi olduğunu benimsemiştir. İstîâtâtı ikiye ayırmış, birincisine selâmetü'l-âlât ve'l-esbâb diyerek insanın mükellefiyetinin bu bilkuvve güce dayandığını ve gücün kendisine fiilden önce verildiğini savunmuştur. Fiilin meydana gelmesini sağlayan bilfiil gücün ise fiille birlikte olduğunu ne önce ne de sonra olduğunu kabul etmiştir. Bu düşüncesiyle Mu'tezile'nin gücün tek olduğu ve onun da fiilden önce mevcut olduğu tezine karşı çıkmıştır. İnsanın gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulamayacağı noktasında Mu'tezilî ve Mâtürîdî düşüncüyü benimseyerek Eş'arî anlayışın yanlışlığını naklî ve akli açıdan eleştirmiştir.

Kader ve kaza ile insan özgürlüğünün uzlaştırılması noktasında kade-ri Allah'ın ezeli ilmi, kazayı da bu ezeli ilme uygun yaratılış olarak ifade ederek Allah'ın ezeldeki tedbir ve takdirinin özellikle kulların eylemleri üzerinde zorlayıcı bir etkiye sahip olmadığını savunmuştur. Kaza ya-

ni eylemlerin yaratılışının ise insanın iradesi, tercihi doğrultusunda gerçekleştiğini belirterek Mu'tezile'nin küfrü, masiyeti, şerri, çirkini, kötüyü yaratanın bizzat kötü olacağı endişesinin yersizliğini bir fiili yaratmak ile onu eyleme dönüştürmek, ona nitelik kazandırmak arasında fark olduğunu hatırlatarak bertaraf etmeye çalışmıştır. Bu düşünceye göre fiil Allah tarafından yaratıldığında nötr olarak yaratılmakta, niteliğini fiile insan vermekte, insan fiili işlediğinde hayır-şer, iyi-kötü, güzel-çirkin sevap-günah gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Allah'ın iyi, güzel, sevap olan fiillere iradesi, rızası, muhabbeti, emri olduğunu; kötü, çirkin, günah olanlara ise iradesi olup, rızası, muhabbeti, emri olmadığını belirtmek suretiyle Mu'tezile'nin ilahi iradeyi emir olarak algılamasının yanlış bir anlayış olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Özetle Üsmendî insanın sorumluluğu ve özgürlüğü meselesinin izahında metodolojisini naklî ve akli teoloji üzerine kurgulamış, mensubu olduğu Mâtürîdîliğin temel dayanaklarına yaslanmış, fiillerin meydana gelişinde Allah-insan ilişkisinin birlikteliğini her fırsatta savunmuştur. Delillerini ortaya koyarken tarîkatü'l-binâ -önceki argümanlardan hareketle meseleyi delillendirme ve açıklama- ve tarîkatü'l-ibtidâ -yeni delillerle meseleyi izah etme ve savunma- ismini verdiği iki metot geliştirmiştir.

Kaynakça

- Abdülcebbar, Ahmed b. Kâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebet-ü Vehbe, 3. Basım, 1416/1996.
- Abdulcebbar, Ahmed b. Kâdî. *Mu'tezile'de Din Usûlü*. çev. Murat Memiş. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2019.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furuku'l-lügaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, ts.
- Ay, Mahmut. "Eş'arî Kelamında İnsanın Sorumluluğu". *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2004), 91-107.
- Bâkılânî, Kâdî Ebûbekir. *el-İnsâf*. thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Cevziyye, İbn Kayyım. *Şifâu'l-alil fi mesâili'l-kadâ ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*. haz. Hasan Abdullah. Kahire: Mektebetü Dâru't-Turâs, ts.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.

- Cüşemî, Hâkim. *Uyünü'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn. *Lumau'l-edille fi kavâidi akâidi ehli's-sünne ve'l-cemâa*. thk. F. Hüseyin Mahmud. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1407/1987.
- Duğaym, Semih. *Felsefetü'l-kudur fi fikri'l-Mu'tezile*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1992.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Luma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyg ve'l-bida'*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin-İlk Dönem İslam Mezhepleri-*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2019.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İtikad'da Orta Yol*. çev. Kemal Işık. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Güler, İlhamî. *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Havârizmî, Rükneddîn el-Melahimî. *Kitâbu'l-Fâik fi usûli'd-dîn*. thk. Willfred Madelung-Martin McDermott. Tahran: Müessesetü Hikmet ve Felsefe, 1386/1930.
- İsfahânî, Râğîb. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut. Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Fâris, Hüseyin. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Manzûr, Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. haz. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el-Ubeydî. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1419/1999.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâl. *Kitâbü'l-Müsâyere*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddîn. *el-Akidetü'l-Vasıtıyye ve Şerhi*. çev. M. Beşir Er-yarsoy. İstanbul: Guraba Yayınları, ts.
- İltaş, Davut. "Üsmendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/388-389. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Karadaş, Cağfer. *Kaderin Sırrını Anlamak*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.
- Kârî, Ali. *el-Ehâdisü'l-kudsiyyetü'l-erbainiyye*. İstanbul: Arif Efendi Matbaası, 1898.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd- Açıklamalı Tercüme-*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016.

- Mutahhari, Murtaza. *İnsan ve Kader*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în. *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'în. *Tebssiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa. 2 cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2011.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu'cemu'l-lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*. 4 cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.
- Özervarlı, M. Sait. "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 10 (İstanbul 2003), 39-63.
- Özervarlı, M. Sait. "Üsmendî (Kelâm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/389-391. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. çev. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Râzî, Fahreddin. *Kelâm'a Giriş [el-Muhassal]*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: AÜİF Yayınları, 1978.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Kifâye fi'l-Hidâye*. thk. Muhammed Aruçi. İstanbul: İSAM Yayınları, 1435/2014.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Matüridiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Semerkandî, Ebû Seleme. *Cümelü Usûli'd-dîn -Mâtüridiliğin Temel İnanç İlkeleri-*. thk./çev. Ahmet Saim Kılavuz. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Semerkandî, Şemsüddîn. *İslâm İnanç İlkeleri*. çev. İsmail Yürük-İsmail Şık. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekil. 3 cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1386/1968.
- Şeyhzâde, Abdurrahman b. Ali. *Nazmu'l-ferâid ve cem'u'l-fevâid*. İstanbul: Faziilet Neşriyat, 2016.
- Taftâzânî, Sa'duddîn. *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi-Şerhu'l-Akaid-*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsûatü keşşâfî ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tözluyurt, Mehmet. *Misak, Takdir ve Vahy Bağlamında Allah İnsan İlişkisi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.

- Üsmendi, Alâüddîn. *Lübâbü'l-keâm*. thk. Muhammed Sait Özervarlı. İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 2019.
- Üsmendi, Alâüddîn. *Lübâbü'l-Kelâm -Matüridi Kelamının Özü-*. çev. Murat Kaan Kıvılcım. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Üsmendi, Alâüddîn. *Lübâbü'l-Kelâm-İnançta Türk İlim ve Aklı-*. çev. Yalçın Topçu. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2021.
- Yar, Erkan. *Müslüman Kelamında Teklif ve Sorumluluk*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Yeprem, M. Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Matüridi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Zemaşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Minhâc fi usûli'd-dîn-Dinin Temel İlkelerini Anlama Yöntemi*. çev. Mehmet Evkuran. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.